

ЗМІСТ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСУДЖЕНИХ І ЙОГО ЗАКРІПЛЕННЯ У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ

Правовий статус – це юридично закріплене становище особи в державі й суспільстві або сукупність прав та обов’язків фізичних і юридичних осіб. Стосовно фізичних осіб у правовій доктрині вирізняється декілька видів правового статусу: а) загальний, або конституційний; б) спеціальний, або родовий; в) індивідуальний; г) статус іноземців, осіб без громадянства або з подвійним громадянством; д) галузевий та ін. [Див.: 15, с.44; 2, с.117, 118; 5, с.41]. Правовий статус засуджених становить собою різновид спеціального, який, у свою чергу, поділяється на правові статуси осіб, які відбувають кримінальні покарання (засуджених до громадських робіт, арешту, обмеження чи позбавлення волі тощо).

У теорії кримінально-виконавчого права правовий статус засуджених тлумачиться як заснована на загальному статусі громадян України і закріплена в нормативно-правових актах різних галузей права сукупність їх прав, законних інтересів та обов’язків, що залежать від призначеного виду кримінального покарання й поведінки в період його відбування [Див.: 3, с.96; 7, с.43, 44; 12, с.115; 13, с.22]. Зокрема, в ч.4 ст.7 КВК України встановлено, що правовий статус засуджених визначається законами України, а також цим Кодексом з урахуванням порядку й умов виконання і відбування конкретного виду покарання. Правовий статус засуджених іноземців та осіб без громадянства визначається теж законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України (ч.3 ст.7 КВК України). У цілому КВК приділяє значну увагу регламентації правового статусу засуджених, на відміну від ВТК України, де цьому питанню присвячувалася лише одна стаття, що містила загальні норми щодо правового становища осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі чи виправних робіт. КВК містить окрему главу “Правовий статус засуджених” (статті 7-10), яка, як і розділ Конституції України про права, свободи й обов’язки людини і громадянина, розміщена на другому місці в Загальній частині Кодексу і в якій закріплені засади правового статусу

засуджених (ст.7), основні права (ст.8) й обов'язки засуджених (ст.9). У ст.10 КВК закріплено право засуджених на особисту безпеку.

Положення згаданих статей стосуються всіх засуджених незалежно від виду призначеного судом покарання. Додатково у главах Особливої частини КВК розміщені норми, які детальніше окреслюють правовий статус засуджених до окремих видів кримінальних покарань. Саме вони потребують ретельного теоретичного осмислення й аналізу щодо їх відповідності міжнародно-правовим документам поведження із засудженими, а правовий статус останніх у цілому потребує подальшого вдосконалення. Ці питання в науковій юридичній літературі розглядалися лише частково у працях окремих учених і в одному дисертаційному дослідженні. Вони стосувалися переважно правового статусу осіб, засуджених до позбавлення волі [Див.: 1; 4; 8; 10; 14]. Це й обумовило звернення автора до вивчення в першу чергу загальнотеоретичних питань правового статусу засуджених.

Так, до змісту правового статусу засуджених окремими елементами традиційно включають: а) суб'єктивні права, б) законні інтереси і в) обов'язки засуджених. Під суб'єктивними правом засудженого в науці кримінально-виконавчого права розуміється закріплена законом і гарантована державою можливість певної поведінки засудженого або користування ним певними соціальними благами, що забезпечується юридичними обов'язками посадових осіб органів та установ виконання покарань, інших суб'єктів правовідносин, що виникають при цьому. Іншими словами, зміст суб'єктивного права включає в себе можливість засудженого: а) користуватися вільно соціальними благами в межах, установлених правом; б) вимагати виконання кореспондуючих даному праву обов'язків адміністрацією органів та установ виконання покарань, іншими суб'єктами кримінально-правових та інших правовідносин; в) звернутися за захистом свого суб'єктивного права [Див.: 11, с.94; 12, с.116].

Стаття 63 Конституції України встановлює, що засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду. Інакше кажучи, на них поширюється більшість прав, свобод та обов'язків, передбачених розділом II Основного Закону. Із цієї конституційної норми випливає й те, що права засуджених можуть обмежуватися тільки законами, а не іншими нормативно-правовими актами (приміром, відомчими, як це інколи робить, успадкувавши ненайкращу практику МВС України, головний каральний орган країни – Державний

департамент України з питань виконання покарань). У ч.1 ст.7 КВК додатково до положень Конституції закріплюється, що держава поважає й охороняє права, свободи й законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення й ресоціалізації, соціальну і правову захищеність, їх особисту безпеку.

При цьому слід виходити з того, що покарання, по суті, є заходом примусу і для досягнення його цілей права та свободи засуджених повинні обмежуватися. Ступінь обмежень, безумовно, залежить від виду кримінального покарання, призначеного судом. Так, особи, засуджені до таких видів кримінальних покарань, як арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі, більш обмежені у правах і наділені специфічними обов'язками, порівняно із засудженими до виправних чи громадських робіт. Наприклад, ст.12 Закону України “Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні” [16] говорить, що така конституційна норма, як свобода пересування, обмежується щодо осіб, які за вироком суду відбувають покарання у виді позбавлення чи обмеження волі. Засуджені, які перебувають в установах виконання покарань, прямо чи побічно обмежуються Конституцією й у таких конституційних правах як право: (а) на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфну та іншу кореспонденцію (ст.31), (б) вільно залишати територію України (ст.33), (в) на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації, участь у професійних спілках (ст.36), (г) брати участь в управлінні державними справами, всеукраїнському й місцевих референдумах, вільно обирати й бути обраними до органів державної влади й органів місцевого самоврядування (ст. 38), (д) проводити збори, мітинги, походи й демонстрації (ст.39), (е) на підприємницьку діяльність (ст.42), (є) на страйк (ст.44), (ж) на достатній життєвий рівень (ст.48), на освіту (ст.53), та ін. Вони побічно обмежені й у низці загальногромадянських прав, передбачених нормами цивільного, сімейного, житлового, трудового, фінансового та інших галузей права (не мають права брати участі у вихованні дітей, вільно користуватися більшою частиною своєї власності, розпоряджатися грошовими коштами, обирати місце роботи тощо).

КВК закріпив лише основні права засуджених. Так, згідно зі ст.8 засуджені мають право: а) на отримання інформації про свої права й обов'язки, порядок та умови виконання й відбування призначеного судом покарання; б) на гуманне ставлення до себе й на повагу гідності, властивої людській особистості; в) відповідно до законодавства

звертатися з пропозиціями, заявами чи скаргами до адміністрації органів та установ виконання покарань, їх вищестоящих органів, а також до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, до суду, органів прокуратури, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування й об'єднань громадян; г) давати пояснення й вести листування, звертатися з пропозиціями, заявами чи скаргами рідною мовою (при цьому відповіді засудженим повинні надаватися мовою звернення, а за відсутності такої можливості відповідь дається українською мовою з перекладом відповіді на мову звернення, який забезпечується органом або установою виконання покарань); д) на охорону здоров'я, що забезпечується системою медико-санітарних та оздоровчо-профілактичних заходів, а також поєднанням безоплатних і платних форм медичної допомоги (а засуджені, які мають розлади психіки й поведінки внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи інших одурманюючих засобів, можуть за їх письмовою згодою пройти курс лікування від указаних захворювань); е) на соціальне забезпечення, у тому числі й на отримання пенсій відповідно до законів України; є) на правову допомогу, для одержання якої засуджені можуть користуватися послугами адвокатів або інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи; ж) на особисту безпеку (при цьому при виникненні небезпеки життю і здоров'ю засуджених, які відбувають покарання у виді арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі, адміністрація установи виконання покарань повинна вжити заходів до переведення засудженого в безпечне місце, а також інших заходів до усунення небезпеки, вирішити питання про місце подальшого відбування ним покарання, а стосовно осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві – про ізольоване тримання або переведення в іншу установу виконання покарань) [6, с.151, 152].

Засуджені іноземці згідно з ч.3 ст.7 КВК, вправі підтримувати зв'язок з дипломатичними представництвами й консульськими установами своїх держав. Особи без громадянства, а також громадяни держав, що не мають дипломатичних представництв або консульських установ в Україні, – з дипломатичними представництвами держави, яка взяла на себе охорону їх інтересів, або міжнародними органами чи організаціями, що здійснюють їх захист.

Перелік усіх прав, як і їх обмежень, зробити в законодавстві неможливо, оскільки суспільні відносини постійно змінюються, вдосконалюються, соціально-політичне, економічне й культурне життя держави теж не стоїть на місці, а плине разом із часом. КВК України найбільш вичерпний перелік прав стосовно засуджених до позбавлення волі, крім зазначених у ст.8 надає й у ч.1 ст.107. При цьому в ч.2 ст.107 КВК зазначається, що засудженим можуть надаватися й інші права, реалізація яких не суперечить меті покарання, порядку й умовам його виконання й відбування. Права інших категорій засуджених у КВК в окремих статтях не вказуються, їх слід виокремлювати з норм, які регламентують порядок та умови того чи іншого виду покарань. Можливо, це і є певний недолік КВК України, але висловлені Ю.А. Чеботарьовою міркування стосовно того, що ст.8 КВК повинна бути доповнена текстом, де були б перелічені всі права, властиві всім категоріям засуджених громадян України, у тому числі й засудженим до позбавлення волі, що впливають з міжнародних законів, норм договорів, конвенцій, угод і правил, підтверджуючих ці права, а також права, передбачені Конституцією України [14, с.11, 12], на нашу думку, не є слушними.

Законні інтереси засуджених – це їх прагнення, закріплені в правових нормах конкретної дії засуджених щодо володіння тими чи іншими благами, що задовольняються, як правило, за результатом оцінки посадовими особами органів чи адміністрацією установ виконання покарань, прокуратурою, судом поведінки засуджених [Див.: 9, с.86-105; 11, с.94-96; 12, с.117, 118].

Зміст законного інтересу традиційно включає 3 елементи: а) прагнення отримати передбачене законом матеріальне чи духовне соціальне благо (отримання додаткових посилок чи передач, короткострокових чи тривалих побачень, дозволу на додаткову телефонну розмову, переведення до дільниці соціальної адаптації засуджених до позбавлення волі тощо). Такі блага вказуються у правових нормах як мета, для досягнення якої необхідні відповідні юридичні факти й позитивна оцінка поведінки засудженого суб'єктами чи учасниками кримінально-виконавчих відносин; б) можливість клопотати перед посадовими особами органів виконання покарань чи адміністрацією установ виконання покарань, прокуратурою, судом про їх відповідні дії щодо реалізації законних інтересів; в) можливість звертатися до компетентних органів за захистом законних інтересів. Таке звернення не тягне автоматичного задоволення клопотання, проте

означає, що законні інтереси, як і суб'єктивні права, гарантуються державою.

Законні інтереси засуджених можуть бути досить різними. Наприклад, за соціально-політичним призначенням їх поділяють на спрямовані на отримання: (а) заохочень (приміром, передбачених для різних категорій засуджених у статтях 46, 54, 67, 81, 130 КВК України); (б) пільг (придбання засудженими до позбавлення волі продуктів харчування і предметів першої потреби у випадках, коли вони не працюють з незалежних від них причин; одержання важкохворими засудженими, вагітними жінками, жінками, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях, інвалідами додаткових посилок, бандеролей, лікарських засобів, виробів медичного призначення тощо); (в) благ, які за своєю суттю не є для засуджених ні заохоченнями, ні пільгами. В одних випадках вони закріплені в законодавстві у виді законного інтересу з використанням формулювань типу “як правило”, “як виняток”, “за наявності можливості” та ін. (Наприклад, особи, засуджені до арешту, відбувають покарання, як правило, за місцем засудження в арештних домах; начальник установи, як виняток, із метою виховного впливу може надати дозвіл на короткострокове побачення з родичами або на телефонну розмову засудженим, яких тримають у приміщеннях камерного типу (одиначних камерах), дисциплінарному ізоляторі або карцері).

В інших випадках законні інтереси закріплюються в законодавстві у вигляді суб'єктивних прав, але в силу слабкості гарантій не реалізуються в повному обсязі. Це, приміром, право осіб, засуджених до позбавлення волі, на нормальне матеріально-побутове забезпечення і працевлаштування, яке внаслідок соціально-економічних умов у державі на сьогодні не може бути гарантовано як суб'єктивне право і становить собою законний інтерес засудженого. Взагалі ж про законні інтереси в КВК згадується тільки у ст.7, де стверджується, що держава їх поважає й охороняє. Із цього випливає, що знати про них і прагнути задовольнити їх засуджений повинен самостійно.

Юридичні обов'язки засуджених – це встановлена в зобов'язуючих і забороняючих нормах права міра їх необхідної поведінки під час відбування покарання, яка забезпечує досягнення цілей останнього, підтримання правопорядку протягом його відбування, дотримання прав і законних інтересів як самого засудженого, так і інших осіб [Див.: 11, с.97, 98; 12, с.119].

Зміст юридичних обов'язків складається з 2-х елементів, як-от: а) необхідність учинення певних дій (обов'язок засуджених до громадських робіт безоплатно відпрацювати певну кількість годин на суспільно корисних роботах: обов'язок засуджених до штрафу сплатити встановлений судом розмір штрафу в місячний строк після набрання вироком суду законної сили; обов'язок засуджених до обмеження волі самостійно з'явитися до місця відбування покарання тощо); б) необхідність утримання від установлених законом дій (заборона засудженим до позбавлення волі придбавати, виготовляти, зберігати й використовувати гроші, цінності, предмети, речі, речовини й вироби, заборонені до використання в колонії; продавати, дарувати або відчужувати в інший спосіб на користь інших осіб предмети, вироби і речі, які перебувають в особистому користуванні; заборона засудженим до обмеження волі перебувати у вільний від роботи час поза гуртожитком без дозволу адміністрації виправного центру та ін.). Таким чином, юридичними обов'язками в теорії кримінально-виконавчого права визнаються не тільки зобов'язуючі (позитивно зобов'язуючі) норми, а й забороняючі (негативно зобов'язуючі) норми. Заборони для засуджених розглядаються як різновид обов'язків, тобто як обов'язок утримуватися від указаних у законі дій. Обов'язками є заборони, встановлені у статтях 37, 41, 51, 59, 107 КВК України.

У першу чергу засуджені повинні виконувати свої конституційні обов'язки, а саме: (а) додержуватися Конституції України і законів України; (б) шанувати державні символи України; (в) не заподіювати шкоди природі й відшкодовувати завдані їм збитки; (г) охороняти культурну спадщину; (д) набувати повну загальну середню освіту; (е) поважати честь і гідність людей, не посягати на їхні права і свободи; (є) піклуватися про дітей і непрацездатних батьків; (ж) сплачувати податки і збори; (з) захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність. Останній обов'язок для засуджених має певні особливості. Так, ст.18 Закону України "Про військовий обов'язок і військову службу" [17] встановлює, що в мирний час від призову на строкову військову службу звільняються громадяни, які були засуджені за вчинення злочину до позбавлення або обмеження волі, арешту чи виправних робіт, у тому числі зі звільненням від відбування покарання. Крім конституційних основні обов'язки засуджених перелічені у ст.9 КВК України. Це ті обов'язки, виконання яких повинно сприяти забезпеченню правопорядку під час відбування покарання чи створювати необхідні умови для діяльності органів та установ виконання покарань.

Засуджені зобов'язані також: (а) виконувати встановлені законодавством обов'язки громадян України, неухильно дотримуватися правил поведінки, передбачених для засуджених, не посягати на права та свободи, честь і гідність інших осіб; (б) виконувати законні вимоги адміністрації органів та установ виконання покарань; (в) ввічливо ставитися до персоналу, інших осіб, які відвідують ці установи, а також до інших засуджених; (г) з'являтися за викликом адміністрації органів та установ виконання покарань.

Додаткові обов'язки засуджених до позбавлення волі встановлені в ч.3 ст.107 КВК України, а в ч.4 – заборони для цієї категорії засуджених. Обов'язки ж інших категорій засуджених у КВК України в окремих нормах, як і права, не вказуються. Хоча, на нашу думку, на відміну від прав засуджених, вичерпний перелік якраз їх обов'язків повинен бути встановлений, щоб звести до мінімуму можливості зловживань як з боку посадовців кримінально-виконавчої системи, так і самих засуджених. Цей перелік має бути закріплений на рівні закону, а не в підзаконних нормативно-правових актах (на сьогодні додаткові обов'язки засуджених указані у пунктах 18, 22, 29, 30 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених наказом державного департаменту України з питань виконання покарань 25 грудня 2003 р., №275).

Список літератури:1. *Бородовська Н.* Забезпечення правового статусу засудженого до позбавлення волі // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – №9. – С. 104-113. 2. Конституційне право України: Підручник для студ. вищ. навч. закл. / За ред. *Ю.М. Тодики, В.С. Журавського*. – К.: Вид. дім „Ін Юре”, 2002. – 544 с. 3. Кримінально-виконавче право України (Заг. та Особ. ч.): Навч. посіб. / За заг. ред. *О.М. Джужу*. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 448 с. 4. *Кушнір П.Г.* Правовий статус осіб, засуджених до обмеження волі: соціально-економічний аспект // Пробл. законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. *В.Я. Тацій*. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2004. – Вип. 69. – С. 148-153. 5. *Кушніренко О.Г., Слінько Т.М.* Права і свободи людини і громадянина: Навч. посіб. – Х.: Факт, 2001. – 440 с. 6. *Лисодєд О.В.* Право засуджених на особисту безпеку за Виправно-трудоим та Кримінально-виконавчим кодексами України // Сучасні проблеми юридичної науки: стан і перспективи розвитку: Тези доп. та наук. повід. учасників наук. конф. молодих учених та здобувачів / За ред. *М.І. Панова*. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2005. – С. 150-152. 7. *Минязева Т.Ф.* Правовой статус личности осужденных в Российской Федерации. – М.: НОРМА, 2001. – 320 с. 8. *Пуйко В.М.* Правові проблеми забезпечення соціально-правового статусу

засуджених до позбавлення волі // Пробл. пенітенціарної теорії і практики: Щоріч. бюл. Київ. ін-ту внутр. справ / Голов. ред. В.М. Синьов. – К.: КІВС, МП „Леся”, 2004. – №8. – С. 241-247. **9. Селиверстов В.И.** Теоретические проблемы правового положения лиц, отбывающих наказание. – М.: Акад. МВД РФ, 1992. – 151 с. **10. Степанюк А.Х.** Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. – Х.: Право, 2004. – Вип.9. – С. 60-93. **11. Уголовно-исполнительное право: Учебник / Под ред. И.В. Шмарова.** – М.: Изд-во БЕК, 1996. – 418 с. **12. Уголовно-исполнительное право России: Учебник / Под ред. В.И. Селиверстова.** – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2003. – 571 с. **13. Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика конца XIX – начала XXI века: Учебник для вузов / Под ред. А.И. Зубкова.** – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: НОРМА, 2003. – 720 с. **14. Чеботарьова Ю.А.** Правовий статус засуджених до позбавлення волі: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2005. – 22 с. **15. Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.** – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т.5: П-С. – 2003. – 736 с. **16. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання: Закон України від 11.12. 2003 р., №1382-IV // Офіц. вісн. України. – 2004. – №1. – Ст. 4. **17. Про військовий обов’язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р., №2232-ХІІ в ред. Закону України від 24.04.2006 р., №3597-IV // Офіц. вісн. України. – 2006. – №17. – Ст. 1261.****

Надійшла до редакції 18.11.2006 р.